

nagyobbára apróbb fordítás-hibával adja a Vallomásokat, *Kajlós (Keller) Inrénék*: a Magyar Könyvtár 359-ik s következő füzetében megjelent fordítása szemelvényekben, a nagy közönségre nézve tetszetősebb és mindenekelőtt élvezetesebb formában ültette át a nagy fejedelem önvizsgálódásait. A Vallomások XVIII. századbéli közmondásaival határozottan Kajlós fordítása birkózott meg jobban; emellett kihagyta a kevésbbé érdekes részeket, a terjengős elmékedéseket, s a mű vallás-erkölcsi részleteivel arányba hozta a történelmi háttért, melyből a fejedelem életének a Vallomások tárgyául szolgáló eseményei mintegy kiemelkednek s melyekkel sokszoros kölesönhatásban állanak. Az események érthetőségét számos jegyzet s a fordító rövid előszava könnyítik meg.

Főleg azonban magyaros s mindenekelőtt könnyed irányu ajánlják a művelt közönség figyelmébe e fordítást, melynek két füzete a Magyar Könyvtár kiadványai közt bármely honi könyvkereskedésben megszerezhető.

Rácz Miklós.

Az erdélyi református egyház története.

Irta: *Pokoly József* kolozsvári theol. akad. tanár. I—III. kötet. Bolti ára 10 kor. Budapest, 1904.

Az erdélyi ref. egyház történetének előttünk lévő s az ev. ref. egyházkerület Igazgató-Tanácsának megbízásából készült három kötete egyelőre csak a külső történelmet adja, míg az egyházi intézmények fejlődésének a története egy külön, a jelen munkához majd ennek második részeként esatlakozó mű anyagát képezendi. A mint szerző az „Előszó“-ban jelzi, ez a második rész is már kiadásra készen áll s ez is azonnal meg fog jelenni, mihelyt az egyházkerület a jelen munka fogadtatásából azt a tapasztalatot meríti, hogy annak közrebocsátása iránt a kellő érdeklődés fennforog. Ez a három kötet is azonban úgy, a mint van, egy befejezett egész, s kitűnő tárgyalásban fejlik ki előttünk az erdélyi ref. egyház historiája a reformáció kezdetétől egészen a legújabb időkig, 1556-tól 1880-ig, a királyhágóntúli egyházkerületekkel való unióig, a mikor az addig különállott és külön fejlődött nemzeti egyház a többi kerületek mellé esatlakozik, mint „erdélyi ev. ref. egyházkerület“, természetesen fentartva és biztosítva magának belkormányzatában a történelmileg kifejlődött autonómiát.

Az I. kötet az erdélyi protestantizmus történelmi jelentőségét, az erdélyi reformáció előzményeit és a lutheri reformáció befogadását fejtegeti, illetőleg ismerteti, majd a református egyház megalkulására és történelmére térve át, az első korszakban, a nemzeti fejedelmek koráról szól, s ennek keretében a schweiczi reformáció

terjedéséről, azután az unitarismus föllépéséről és a nagy hitvitákról, végül az unitarismus hanyatlásáról és a róm. kath. visszahatásról, a Báthoriak korán át egészen Boçskay István támadásáig 1556—1604. évek története.

A II. kötet a nemzeti fejedelmek korát tovább folytatva, az „orthodoxa ecclesia“ megszilárdulásáról, azután a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejéről, erről a felséges virágzási korról, majd a II. Rákóczi Györggyel az egyházba benyomuló állam- és egyház-politikai áramlatokról, ezek hullámvetéseiről, — végül pedig Apafyról, az utolsó „orthodoxus fejedelemről“ szól (1605—1690); míg a III. kötetben a második korszaknak történetét kapjuk, a mikor Erdély a habsburgházi királyok fenhatósága alá kerül, s itt ismerteti a diplomát és annak előzményeit, a diploma fejlesztését, az elnyomatás korát III. Károly és Mária Terézia alatt, a türelmi rendeletet s annak speciális vonatkozásait az erdélyi ref. egyházra, majd az 1791. évi vallásügyi törvényeket, ezek hatását, az I. Ferencz és V. Ferdinánd korát, hogy azután az absolutismus idejében történtek fejtegetésével szóljon az országos egyház végső érveiről, az unióról és az „erdélyi ev. ref. egyházkerület“ megalakulásáról (1691—1880).

Im a három kötet rövidre fogott tartalma, helyesebben, csak a nagy vonásokban megrajzolt keret, csak a főcímek, a határjelzők, vagy a mértföld mutatók. Ezeken belül fejlik ki a történet, a melyet szerző nemcsak szép, erőteljes történeti stílussal ír meg, hanem nagy szorgalomra valló adatgyűjtéssel, közvetlen és elsőrendű források felhasználásával és oknyomozó történet-bölcseleti felfogással. A műnek minden egyes szakasza egy-egy szép esseye, s ha valami kifogásolható a tárgyalásban, ez csak az lehet, hogy az egyes essayék között az átmeneteket úgy kell magának a figyelmes olvasónak megkeresnie, hogy a szerves összefüggést megláthassa. Nem hiányoznak az összekötő szervek; de itt-ott csak épen jelezvék, a helyett, hogy erős izületek, vagy épen izomkötegek volnának. Továbbá némileg nehézzé teszi az egész történeti folyamat megértését, kivált a laikus olvasóra nézve az, hogy a politikai történetnek, az egyetemes egyházhistoriának, sőt közelebbről a királyhágotntúli egyházkerületek történetének egyes mozzanatai olyan közismerteknek feltételeztetnek, hogy azokra szerző csak épen útal, egy-egy rövid mondattal mutat csak rá; siet ezélja felé, nem ér rá kitéréseket tenni, nem magyarázgatni, mert még ezeken kívül is sok mondanivalója van. Az olvasó épen olyan jól tudja, mint ő, — hát föl is építheti rájuk további fejtegetéseit s más előtt is teljesen világos lesz a vonatkozás. A szó szoros értelmében vette, hogy neki más feladata nincs, mint az erdélyi református egyház történetének a megírása s ezzel a témával úgy tett, mint *Luther*

a marburgi kollokviumon a „hoc est corpus meum“-mal, maga elé írta az asztalra nagy betűkkel, hogy „az ördög valahogy el ne csábítsa.“ Csak ott tárgyalt, egész az apró részletekig, a hol Erdélyről s a partiumról van szó; minden egyebet csak nagy vonásokban odavet árnyalás, vagy világítás kedvéért, de többet tenni nem tart szükségesnek. Sőt annyira megy attól való tartózkodásában, hogy valami módon túl ne terheljen, hogy forrásaira is csak egészen szüksézávulag mutat rá. Csak annyit jelez, a mennyiből a szakember majd utánuk kereshet s őt esetleg ellenőrizheti, pedig egy esomó olyan forrást használt fel, a melyek eddig el voltak rejtve egy-egy egyházmegye, vagy egyházközség porlepte levéltárában.

Egyre törekszik: az igazságra. Minden más nemcsak másod, — de egyenesen tized, — sőt századrendű előtte s nem retten vissza saját egyháza testébe is belemarkolni és a kritika kését benne megforgatni, ha ez magas nemzeti missiójáról egy-egy pillanatra megfeledkezik és lemond történeti czélhivatásáról.

Tudatos korfestéssel mindenütt beállítja az eseményeket és az egyéneket környezetükbe. Ezek onnét nőnek ki, azokban gyökeresnek és a milieu légköréből taplálkozva gondolkoznak, tesznek és élnek.

A történetírás egy esomó adatnak és évszámnak összehordásával, apiólékoskodó mikroskopikus vizsgálódásokkal soha nem lesz vitae magistrává: ilyené csak akkor válik, ha meg tudja látni, hogy mi mozgatja az eseményeket és mi vezeti az embereket és ha fel tudja fedezni azokat a nagy, ellenállhatatlan ethikai erőket, a melyek Golf-áramokként özönlének át az időkön. Szerző előttünk a forumon már nem vesződik apró adatok egybevetetéseivel, dátumok találgatásával vagy czáfolgatásával, — ezt elvégezte az íróasztalánál, nekünk már legjobb meggyőződése szerint való tudását adja, mert valami unalmasabb és fárasztóbb nines, mintha egy-egy u. n. historikus előttünk végzi nyomorúlt és szegényes erőmutatványait, hogy ez vagy amaz 14-én történt-e, vagy 15-én a XVI. században? Pedig ezek igazán nem fontosak. Fontos az, hogy lássuk a kort, annak mozgó és uralkodó eszméit és értessék meg velünk a történetek genesisét, már t. i. annyira, a mennyire minden genesis titka hozzáférhető és megmagyarázható Pl. a reformáció születéséből és növekedéséből, a XVI. század dolgaiból még ma is tömérdek van előlünk elrejtve; de mégis magyar történetíró eddig egy sem vitt olyan közel bennünket ehez a korhoz, mint *Pokoly* munkája. Vagy ott van másik példa gyanánt a Bocskayról írott részlet a maga politikai mély felfogásával és szinte epikai jelentőségre emeli a Bocskay vezette szabadságharcot és a bécsi békét nemcsak Erdélynek, de az egész alkotmányos Magyarországnak történetében.